

آسیب‌شناسی مدیریت یکپارچه حریم کلان‌شهر تهران^۱

محمد شیخی* ، محسن شبستر**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۲/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۸/۶

چکیده

حریم و محدوده‌های شهری در برنامه‌ریزی، هدایت و کنترل توسعه شهرها از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. رشد سریع شهرنشینی، گسترش بی‌ضابطه شهرها و اراضی پیرامون آن‌ها به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، موجب شده تا امر برنامه‌ریزی برای کلان‌شهرها با چالش‌های زیادی روبه‌رو گردد. مدیریت و برنامه‌ریزی برای حریم کلان‌شهر تهران در دهه‌های اخیر، زمینه‌ساز چالش میان ذی‌نفعان مختلفی است که هرکدام سهمی از فضای پیرامونی شهر را برای خود می‌خواهند. هدف اصلی این تحقیق، شناسایی مسائل مدیریت یکپارچه حریم کلان‌شهر تهران است. روش این تحقیق ترکیبی از روش‌های کمی و کیفی است. برای گردآوری داده‌ها از تحلیل ثانویه اطلاعات اسنادی - کتابخانه‌ای، طرح‌ها و نقشه‌های مربوطه برای تحلیل وضعیت موجود حریم استفاده شده است. همچنین جهت ارائه راهکارها و اعتبارسنجی، مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌یافته با صاحب‌نظران شهری صورت گرفته و از طریق نرم‌افزار مکس کیودا^۲ تحلیل محتوای مصاحبه‌ها و اسناد بررسی شده صورت گرفته است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که مسائل قانونی، مدیریتی، نهادی و کالبدی - فضایی موجود در حریم کلان‌شهر تهران، مدیریت یکپارچه در این پهنه را پیچیده و چالش‌برانگیز کرده است. به‌طوری‌که تعدد قوانین، تفرق مدیریتی و نهادی و نیز تعرض به حریم کلان‌شهر تهران توسط شهرهای واقع در این پهنه از مسائل عمده منطقه کلان‌شهری تهران به‌شمار می‌رود.

واژه‌های کلیدی: آسیب‌شناسی، مدیریت یکپارچه حریم، منطقه کلان‌شهری تهران.

۱- این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده مسئول (نگارنده دوم) می‌باشد.

* دانشیار شهرسازی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. m.shaikhi3000@gmail.com

** کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).

m.shabestari69@gmail.com

2. Maxqda

مقدمه و بیان مسئله

مدیریت شهرها و خصوصاً کلان‌شهرها از پیچیدگی و حساسیت ویژه‌ای برخوردار است. این پیچیدگی در اکثر سیستم‌های مدیریت وجود دارد. مدیریت شهری در واقع تلاش برای اداره پدیده پیچیده و سیستمی شهر است. رشد سریع شهرنشینی، گسترش بی‌ضابطه شهرها و اراضی پیرامون آن‌ها به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، موجب شده است تا امر برنامه‌ریزی برای کلان‌شهرها با چالش‌های زیادی همراه باشد. به‌گونه‌ای که برنامه‌ریزی برای این مناطق، تعیین، حفاظت و کنترل محدوده آن‌ها به یکی از چالش‌های اصلی مدیریت شهری در قرن حاضر بدل شده است. زیرا تا مقطع قرن بیستم میلادی همواره حدود بین شهرها و حومه‌های آن‌ها به‌روشنی قابل تفکیک بود اما از اوایل این قرن به دلایل مختلف اقتصادی، صنعتی، نظامی یا سیاسی و حتی فن‌آوری، تفاوت بین شهر و حومه‌های آن به‌روشنی گذشته قابل تفکیک نیست. در وضعیت کنونی، شهرها مرزبندی‌های سنتی خود را به دلیل پراکندگی و گسترش بی‌برنامه ازدست داده و فرآیند شهری شدن اراضی حریم کلان‌شهرها اغلب مبتنی بر تعدادی الگوهای تکرارشونده می‌باشد که اراضی کشاورزی و بایر را به بدنه اصلی شهر متصل می‌کند. بررسی تجربه کشورهای مختلف نشان می‌دهد که شهرها برای ادامه حیات خود نیازمند اراضی اطراف خود هستند.

این نیاز در کشورهای توسعه‌یافته به نحو مطلوب مدیریت و ساماندهی شده است، به‌طوری‌که در آن کشورها از پتانسیل‌ها و امکانات موجود در پیرامون کلان‌شهرها برای جذب توریست و شماری از عملکردهای متناسب با ظرفیت محیط استفاده می‌شود و این خود به بهبود اقتصاد روستاها و تغییرات ساختاری محدوده‌های پیراشهری منجر شده است؛ اما در کشورهای در حال توسعه و از جمله در کشور ما، نوع نگاه به اراضی پیرامون شهرها، نگاهی واقعی و هدایت‌کننده نبوده و این نواحی به علت تغییر کاربری اراضی کشاورزی، گسترش افقی شهر، افزایش تراکم جمعیت، ساخت‌وسازهای

بی‌رویه، تخریب محیط‌زیست و... به کانون‌های بحرانی برای شهر تبدیل شده‌اند (نوری و دریاباری، ۱۳۹۷: ۲۱۸). مدیریت و برنامه‌ریزی حریم کلان‌شهرها به‌ویژه در تهران، موضوعی است که به دلایل مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فضایی- کالبدی در روابط بین سطوح مختلف برنامه‌ریزی و حکومتی، تنش‌زا و چالش‌برانگیز است. این روابط شامل: روابط بین شهرداری‌های موجود در مناطق کلان‌شهری است که به دلیل غلبه بیش‌ازحد رویکرد کالایی و اقتصادی به حریم، هر یک سهم بیشتری از فضای سرزمینی بین‌شهری را برای خود می‌خواهند.

روابط بین شهرداری‌ها و دیگر نهادهای خدمات‌رسان در سطح فراشهری (مانند وزارت نیرو) که عدم همکاری بین این دو دسته نهاد و نهادهای ذی‌نفوذ دیگر در سطح منطقه‌ای، می‌تواند هدایت توسعه شهری و منطقه‌ای را ناکام گذاشته و دچار بحران کند. روابط بین شهرداری‌ها و سطوح حکومتی فراشهری و منطقه‌ای مانند استانداری‌ها، فرمانداری‌ها و بخش‌داری‌ها که به دلایل وظایف همپوشان بین این دو نوع نهاد (در کنترل و نظارت بر حریم) و شکل تداخلی نظارت بر گستره حریم، ظرفیت کنترل اثربخش این پهنه سرزمینی را که با بیشترین تقاضا برای توسعه مواجه است، کاهش داده و زمینه‌ساز بروز تنش‌های زیادی شده است. زیرا نظارت بر ضوابط حریم و برنامه‌ریزی برای تدوین راهکارهای مناسب برای آن به‌ویژه در مورد پایتخت، موضوع و چالشی شهری- منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای است. در نهایت مردم به‌عنوان ذی‌نفعان اصلی که نقشی مؤثر در فرآیند توسعه و تحولات صورت گرفته در حریم دارند، باید روابطشان با نهادهای دولتی و عمومی، به‌درستی و با شفافیت بیان شود. این هشدار و ضرورت افزایش حریم تهران فراتر از محدوده شهرستان تهران (باهدف حمایت از هاله شهری- تنفسی تهران و تقویت انسجام ساختار فضایی شهر و منطقه کلان‌شهری تهران و در جهت حسن انجام نقش‌های ملی و منطقه‌ای و فراملی تهران) نیاز به تعیین مجدد حریم کلان‌شهر تهران را نمایان ساخته است و تمام سازمان‌های ذی‌نفع را به چالش می‌کشد.

کلان‌شهر تهران در رابطه با مسائل یاد شده در حریم، با چالش‌های متعددی روبرو است که علاوه بر منطقه کلان‌شهری تهران، قلمرو ملی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. تعریف و تعیین حریم برای شهرها و کلان‌شهرها، ابزار رسمی و قانونی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی برای هدایت و کنترل توسعه و نظارت بر ساخت‌وسازها در پیرامون شهرها و کلان‌شهرها است. زیرا حریم کلان‌شهرها، ادامه منطقی و غیرقابل‌انکار فضای شهری است. بر اساس منطق کارشناسی باید نگاه از داخل محدوده شهری به حریم شهر تغییر یابد و یک نگاه جدید به آن لازم است که حریم را تحت قوانین و راهکارهای منسجم و یکپارچه ببیند و برای آن برنامه‌ریزی کند (توفیق، ۱۳۹۱: ۴۰-۳۹). این مقاله ابتدا با مروری بر ادبیات نظری مدیریت حریم و مدیریت یکپارچه به چارچوبی جهت آنچه می‌بایستی باشد، پرداخته و سپس از دیدگاه صاحب‌نظران و بررسی اسناد مربوطه در خصوص مسائلی که سبب شده بایدها محقق نشوند، پرداخته است. فرآیند این مقاله را دو بخش کتابخانه‌ای و میدانی تشکیل داده است تا به سؤال محوری زیر پاسخ مناسب و صحیحی بدهد:

مهم‌ترین آسیب‌ها و مسائل مدیریت یکپارچه حریم کلان‌شهر تهران کدام‌اند؟

مبانی نظری و مروری بر مطالعات پیشین

در فرهنگ لغت فارسی معین، حریم^۱ به مکانی گفته می‌شود که حمایت و دفاع از آن واجب باشد (فرهنگ فارسی معین، ۱۳۸۷). از منظر اکولوژیکی و زیست‌محیطی تعریف حریم متفاوت از تعاریف پیشین است. به این صورت که در محدوده‌های کلان‌شهری، حریم، بیشتر نقش اکولوژیکی و تأمین‌کننده سلامت شهر را بازی می‌کند. اگر از این زاویه نگاه شود، همان چیزی که به آن هاله شهری^۲ می‌گویند، در کلان‌شهر در قالب «حریم کلان‌شهر» معنی می‌دهد (کاظمیان، ۱۳۹۱: ۶). در حال حاضر از مفهوم حریم،

-
1. Buffer Zone or Peri-Urban
  2. Urban Fringe

بیشتر استنباط محیط‌زیستی می‌شود که به دلیل مترادف قراردادن حریم با کمربند سبز است. تعریفی که در ایران از حریم وجود دارد صددرصد حفاظتی است، در صورتی که می‌توان برخی کاربری‌هایی را که منافاتی با ماهیت حریم ندارند؛ همچون باغ‌وحش، رستوران و فروشگاه‌های کم تراکم با فضای سبز گسترده و کاربری‌های گردشگری انتفاعی را در حریم ایجاد کرد (توفیق، ۱۳۹۱: ۷). فلسفه و ماهیت حریم در شهرهای کوچک یا در کلان‌شهرها یکی است اما به لحاظ ویژگی‌ها، مختصات و کارکردها می‌تواند متفاوت باشد. در شهرهای کوچک، شهر به دلیل وسعت کم، حریم حفاظتی و حریم زندگی کمتری لازم دارد. بنابراین فعل و انفعالات شهرها بر روی یکدیگر در مرتبه بینابینی خیلی تأثیر نمی‌گذارد. اما محدوده‌های کلان‌شهری همراه با تعداد زیادی شهر در یک منطقه به نسبت محدود و مشخص قرار دارند.

پس در اینجا حریمی که تعیین می‌شود مثل شهرهای کوچک فقط حریم حفاظتی نیست بلکه حریمی است که بتوان از آن برای توسعه آینده درازمدت شهر استفاده کرد یا بعضی از کاربری‌های غیرمرتبط و مزاحم شهر را به آن منتقل نمود. حریم معادل مفهوم کمربند سبز^۱ گستره‌ای پیرامون کلان‌شهر که حفاظت از طبیعت آن اصل است و جلوگیری از تبدیل شدن کاربری اراضی طبیعی واقع در آن به سایر کاربری‌ها ضرورت تام دارد مگر کاربری‌هایی که با رسالت حفاظت از طبیعت منافات ندارند و چه بسا موجب تقویت آن‌هم هستند. این تعریف منافاتی با ادامه حیات و افزایش نظام‌مند جمعیت درون محدوده قانونی کنونی سکونت‌گاه‌هایی که هم‌اکنون در حریم واقع شده‌اند ندارد. حریم فضایی است که به‌واسطه آن شهر هم از لحاظ مادی (ساخت‌وساز) و هم از نظر الگوسازی حیات ذهنی و اجتماعی امتداد می‌یابد. بنابراین، زمین بخشی از آن است و اساساً همه‌چیز حول محور زمین است که زمینه‌ساز چالش در میان ذی‌نفعان مختلف، از مالکیت تا استفاده از زمین می‌شود (Friedmann, 2016: 164).

کلیه مفاهیمی که در ارتباط با انواع محدوده‌ها و اشکال سکونتی تعریف شده در پیرامون شهرها و کلان‌شهرها فهرست شده‌اند، از لحاظ شکل در دو گروه قابل تقسیم‌بندی است که شامل مفاهیم و محدوده‌های خطی و حلقوی و مفاهیم و محدوده‌های نقطه‌ای یا پهنه‌ها می‌شود. مفاهیم و محدوده‌های خطی به گونه‌ای هستند که محدوده پیرامونی شهر (هاله شهری یا ناحیه پیراشهری) را تحت پوشش قرار می‌دهند. اما مفاهیم نقطه‌ای به محدوده‌های سکونتی اشاره دارند که به صورت حلقه‌ای توسعه‌نیافته‌اند و بیشتر لکه‌ها یا پهنه‌هایی هستند که در فواصل کم یا زیاد از شهر مرکزی (شهر- لبه‌ها و نواحی فراشهری) توسعه یافته‌اند (برک‌پور و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۶). علاوه بر این، دسته‌بندی دیگری نیز از حیث ماهیت و کارکرد در بین این مفاهیم و قلمروها قابل اعمال است. برخی از این مفاهیم، مفاهیم علمی هستند که در متون جغرافیایی و فضایی مرتبط با مطالعات شهری و کلان‌شهری فارغ از هرگونه بار معنایی برنامه‌ریزانه مدنظر هستند؛ مانند هاله شهری- روستایی و یا نواحی پیرا- شهری. از سوی دیگر برخی از این دسته مفاهیم مانند کمربند سبز یا ناحیه اعمال کنترل فرا- مرزی نوعی قلمرو و مفهوم فضایی هستند که معنایی برنامه‌ریزانه داشته و در متون برنامه‌ریزی به عنوان ناحیه‌ای تعریف می‌شوند که بر آن‌ها ضوابط و مقررات خاصی از برنامه‌ریزی حاکم بوده و توسعه در آن‌ها تنها تحت شرایط خاصی امکان‌پذیر است (همان).

رویکردها، سیاست‌ها و ابزارهای مدیریت حریم کلان‌شهرها

تعریف و تعیین حریم برای شهرها، ابزار رسمی و قانونی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی برای هدایت، کنترل توسعه و نظارت بر ساخت‌وسازها در پیرامون شهرها به حساب می‌آید. در ارتباط با موضوع حریم، رویکردهایی همچون رویکرد مدیریت رشد شهری، رویکرد محدودسازی شهری، رویکرد برنامه‌ریزی و مدیریت راهبردی و رویکرد نگرش یکپارچه مورد بررسی قرار گرفته و هرکدام در ارتباط با حریم مطرح شده‌اند.

رویکرد مدیریت رشد شهری بر اعمال محدودیت بر گسترش‌های حومه‌ای از طریق تعریف خطوط محدودکننده و یا احداث کمربندهای سبز تأکید دارد. در این راستا مدیریت رشد در تلاش است برنامه‌هایی را تبیین کند که توازن میان توسعه و حفاظت از اراضی را برقرار سازد. از اهم این برنامه‌ها می‌توان به پهنه‌بندی، نظام تفکیک، مقررات استفاده از زمین، توجه به ظرفیت تحمل محیط، حدود رشد شهری یا حلقه‌های شهری اشاره داشت (میلاادی و فرهادی، ۱۳۹۳: ۳۲). **رویکرد برنامه‌ریزی و مدیریت راهبردی** در پی ایجاد تعادل بین راهبردهای بلندمدت و میان‌بخشی و تدبیر شیوه‌های دخالت کوتاه‌مدت در نواحی پیراشهری است. این‌گونه از رویکردها بیشتر جنبه‌های برنامه‌ریزی استراتژیک را در خود منعکس نموده و در تلاش هستند که نواحی حومه‌ای را با نگرشی هدفمند مدیریت کرده و کنترل نمایند. **رویکرد محدودسازی شهری** به دنبال مدیریت رشد پراکنده شهری است. اغلب در این زمینه به سه سیاست مشخص اشاره شده است:

الف: حریم به معنای مرزهای توسعه شهری.

ب: حریم به معنای مرزهای خدمات شهری.

ج: حریم به معنای کمربند سبز.

مرز توسعه شهری خطی است که به‌عنوان حدفاصل میان محدوده شهری و منطقه روستایی پیرامون آن، ترسیم شده است. پهنه‌بندی نواحی داخل خط برای کاربری‌های شهری و بیرون خط برای کاربری‌های روستایی است. وجه تمایز مرزهای توسعه شهری و کمربند سبز در این است که اولی قرار نیست دائمی باشد و محدوده برحسب نیاز گسترش می‌یابد. گاهی محدوده گسترش آینده نیز مشخص می‌شود (رهنما و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۶۴). مرز خدمات شهری سیاست دیگری برای مهار توسعه شهری است که از سیاست مرزهای توسعه شهری منعطف‌تر می‌باشد. به این صورت که این مرز شامل محدوده‌ای است که فراتر از آن برخی از خدمات شهری زیرساختی همچون

آب، فاضلاب و برق و مشابه این‌ها عرضه نمی‌شود اما زمین‌های خارج از این محدوده قابل ساخت‌وساز هستند. کمربند سبز یک مفهوم مشهور در برنامه‌ریزی کاربری زمین است. عموماً مبدأ آن را به ایده‌های ابنزر هاوارد در اوایل قرن بیستم راجع به توسعه باغشهرها در اطراف لندن نسبت می‌دهند. کمربندهای سبز محدودکننده‌ترین شکل از سیاست‌های محدودسازی رشد شهری هستند. به کمک کمربند سبز می‌توان به الگوی توسعه شهری در مقیاس منطقه‌ای و زیرمنطقه‌ای شکل داد. این طرح‌ها به حفاظت مناطق روستایی خواه زمین‌های کشاورزی، خواه جنگل و خواه دیگر مصارف کمک می‌کنند و در راستای توسعه پایدار شهری گام مهمی تلقی می‌شوند. و نهایتاً نگرش مدیریت یکپارچه برگرفته از مفهوم توسعه پایدار سعی در تلفیق و یکپارچه‌سازی نگرش‌های مختلف که در ارتباط با موضوع حریم هستند، دارد (داداش‌پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۹۵).

در این تحقیق رویکرد مدیریت یکپارچه به دلیل نگرش چندبعدی مورد تأکید قرار گرفته است. مدیریت یکپارچه از ضروریاتی است که در پیگیری و اداره امور شهری بسیار تأثیرگذار به نظر می‌رسد. در واقع این در چارچوب تمام نهادها موظف هستند در قالب یک ساماندهی اصولی و مدون به سامانه مدیریت شهری پاسخگو باشند. در ادامه باید این نکته را خاطر نشان کرد که حریم شهرها در اجرای سیاست مدیریت و مهار توسعه شهرها و جلوگیری از گسترش ناموزون آن‌ها ایجاد شده‌اند. با این وجود، این سیاست همیشه و همه‌جا محتوای یکسانی نداشته است. بررسی مفهوم و گونه‌شناسی حریم نشان‌دهنده مفاهیم مختلف ناظر بر سیستم‌های منطقه‌ای پیرامون شهرها و کلان‌شهرهاست. آنچه تا به حال در رابطه با مفاهیم مرتبط و تعاریف حریم بیان شد، بیانگر مقیاس منطقه‌ای پیرامون شهر و کلان‌شهر است. این مفاهیم و تقسیم‌بندی گونه‌های حریم شهری و کلان‌شهری نیازمند برنامه‌ریزی و مدیریت منطقه‌ای در سیستم‌های منطقه‌ای است. به این ترتیب، برنامه‌ریزی فضایی در مورد حریم کلان‌شهرها و آسیب‌های ناشی از آن، تقویت رویکرد منطقه‌ای، چه در سطح منطقه‌ای- شهری و

چه در سطح ملی - منطقه‌ای را طلب می‌کند. چرا که حریم کلان‌شهرها در مناطق وسیعی همچون مناطق شهری و مناطق کلان‌شهری قرار گرفته‌اند و به دلیل وسعت قلمرو و گسترش فضایی‌شان، قلمروهای حکومتی و مدیریتی متعددی را در برمی‌گیرند. در ادامه ابتدا پژوهش‌های داخلی و سپس پژوهش‌های خارجی انجام شده مرتبط با حریم شهری گردآوری شده و از لحاظ روش و نتایج به‌دست‌آمده، تحلیل شده‌اند که هرکدام بر محور خاصی از حریم شهرها تأکید کرده‌اند. بر این اساس، نگارندگان این مقاله از زاویه‌ای متفاوت به موضوع مدیریت حریم پرداخته و تلاش می‌کنند خلأهای موجود در این حوزه را بخصوص در میان پژوهش‌های داخلی پر کنند.

مطالعات پیشین

الف) مطالعات داخلی

- بنا و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان "ظرفیت سنجی نهادی صیانت و توسعه پایدار حریم منطقه ۱۹ شهر تهران" با روش توصیفی- تحلیلی، ظرفیت‌های تأثیرگذار در صیانت و توسعه پایدار حریم منطقه ۱۹ را بر اساس چهار مؤلفه ظرفیت توانایی نهادها، ظرفیت یکپارچه بودن نهادها، ظرفیت دانش نهادها و ترتیبات قانونی مناسب مورد بررسی قرار دادند. یافته‌های تحلیلی این مطالعه نشان داد که هیچ‌کدام از ظرفیت‌های مؤلفه‌های اشاره شده در سطح مطلوب و بالایی قرار ندارند.

- رهنما و همکاران (۱۳۹۴) در مطالعه‌ای به "بررسی تأثیر قانون تعاریف محدوده و حریم بر ساختار کالبدی- فضایی آینده شهرها" پرداختند. در این مطالعه که با استفاده از روش توصیفی- تحلیلی و باهدف شناخت اثرات سیاست‌ها و قوانین مربوط به فرم فضایی- کالبدی کلان‌شهرهای ایران، کلان‌شهر مشهد به‌عنوان نمونه، مورد مطالعه قرار گرفته است. نتایج بیانگر آن است که قانون «تعاریف محدوده و حریم شهر، روستا و شهرک و نحوه تعیین آن‌ها» مهم‌ترین قانون در زمینه تعیین محدوده‌های شهری بوده

است که با توجه به برخی از ضعف‌های آن، سبب شده آبادی‌های پیرامون مناطق کلان‌شهری به صورت نواحی منفصل شهری درآمده و توسعه شهری را به صورت جسته‌وگریخته رقم زند. به‌طورکلی این قوانین تاکنون برای جلوگیری از توسعه پراکنده شهرها در ایران کارآیی لازم را نداشته‌اند.

- شیخی و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان "رویکرد شبکه‌ای به حکمروایی اراضی پیرامون کلان‌شهرها؛ نمونه موردی: منطقه شهری کرج" با استفاده از تکنیک تحلیل شبکه‌ای به بررسی سازمان‌ها، ارگان‌ها و گروه‌های مؤثر بر مدیریت حریم شهر کرج به‌عنوان بخشی از منطقه شهری کرج، بر اساس دو نوع روابط رسمی میان آن‌ها پرداخته و مسائل و مشکلات موجود در این شبکه‌ها را شناسایی کردند تا از این طریق مشخص شود کدام‌یک از این کنشگران بیشترین اثر را بر مدیریت اراضی حریم داشته و چگونه می‌توان روابط میان این کنشگران را به‌سوی همکاری و هماهنگی سوق داد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که تمرکز قدرت در مدیریت اراضی حریم شهر همچنان در دست شهرداری، جهاد کشاورزی و اداره مسکن و شهرسازی بوده و مشارکت شهروندان و مالکین در مداخله بسیار ناچیز و اندک است. همچنین نهادهای تولیدکننده دانش چه در شبکه مراجعه و چه در شبکه حکمرانی، جایگاه چندان مهمی در مداخله ندارند. به‌طورکلی عدم تقارن در شبکه‌های یاد شده نشان از تمرکز قدرت و شکاف‌های ساختاری در شبکه روابط مشخص شده دارد.

- سرور (۱۳۹۲) در مطالعه‌ای با عنوان "آینده‌نگری روند تحولات و راهبردهای مدیریت رشد سکونت‌گاه‌های غیررسمی در حریم پایتخت" به نقش‌آفرینی حریم پایتخت در فرآیند توسعه منطقه کلان‌شهری تهران پرداخته است. هدف اصلی این مطالعه، ورود مقدماتی به آینده‌نگری روند تحولات اسکان‌های غیررسمی در حریم تهران و ارائه راهبردهای مدیریتی است و نوع تحقیق، اسنادی-تحلیلی بوده و برای تدوین آن از انواع منابع و مستندات رسمی استفاده شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در سناریوی خوش‌بینانه نیز شاهد تداوم روند رشد جمعیت و به‌تبع آن تداوم برخی

معضلات در زمینه‌هایی همچون تصرف‌ها و تفکیک‌های غیرقانونی زمین، ساخت و سازهای غیرمجاز و گسترش سکونت‌گاه‌های خودرو خواهیم بود. بنابراین جدیت اراده ملی به ارتقای موضوع حریم در نظام تصمیم‌گیری، به‌کارگیری ساختار مدیریتی فراگیر و مختص حریم در سطوح کلان و میانه در کنار بازبینی قوانین و مقررات شناسایی خلأهای فضایی- عملکردی و ارائه ساختار مدیریتی یکپارچه ازجمله سیاست‌هایی است که می‌تواند به تعدیل وضعیت و کاهش اثرات منفی در کنار توانمندسازی امکانات مادی و انسانی موجود در این حوزه بپردازد.

- "طرح برنامه راهبردی مدیریت و برنامه‌ریزی حریم پایتخت و برنامه‌ریزی حریم شمال بزرگراه بابایی" در اسفندماه سال ۱۳۸۸ از سوی نهاد برنامه‌ریزی توسعه شهری تهران به شرکت مهندسی طرح و کاوش واگذار گردید و پس از انحلال نهاد، در مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران (۱۳۹۱) پیگیری شد. نتایج این طرح نشان می‌دهد که استقرار مدیریت یکپارچه برای حریم کلان‌شهر (پایتخت) تهران ضروری است و این ضرورت در صورتی آشکار می‌شود که به جنبه‌های گوناگون حریم- ابعاد تخریب گسترده، نظام اسکان در محدوده و حریم، مفهوم حریم و ابهام در قوانین و مقررات مربوط به آن- یکجا نگریسته شود. در بحث قوانین و مقررات، تشتت و عدم نظارت بر اجرای آن در حریم به‌وفور به چشم می‌خورد و در بحث جمعیتی نیز در دوره ۵ ساله ۱۳۹۰-۱۳۸۵ تحول و رشد جمعیت ۳/۵ درصدی در حریم تهران رخ داده است که در همین دوره در محدوده شهر تهران ۱ درصد رشد جمعیت اتفاق افتاده است.

- زیاری (۱۳۹۱) در مطالعه‌ای به "بررسی تحولات جمعیت و فعالیت در گستره حریم کلان‌شهرهای ایران و الزامات مدیریتی آن؛ مطالعه موردی: کلان‌شهر تهران" پرداخت. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که رشد جمعیت و فعالیت در گستره حریم کلان‌شهر تهران و پیرامون آن ادامه دارد و کاهش تعداد سکونتگاه‌ها و کارگاه‌ها در بعضی دوره‌های سرشماری به معنای مهاجرفرستی و تخلیه سکونتگاه‌ها و تعطیلی

کارخانه‌ها نیست، بلکه به دلیل گسترش محدوده مادرشهر تهران و پدیده شهری شدن زود هنگام نقاط روستایی و ادغام آن‌ها و تغییر محدوده‌های آماری در سرشماری‌هاست. در نهایت با استفاده از روش SWOT و بر اساس یافته‌های پژوهش استراتژی‌های مناسب به منظور مدیریت جمعیت و فعالیت در حریم کلان‌شهر تهران استخراج گردید.

ب) مطالعات خارجی

- سورنسن^۱ (۲۰۱۶) در پژوهشی با عنوان "حریم شهری، نهادینه کردن مکان؛ مطالعه موردی ژاپن"، نشان داد که فرآیند حریم شهری بایستی به‌عنوان فرآیندی پویا و محتمل جهت نهادینه‌سازی مکان در نظر گرفته شود و تمرکز تحقیقات بایستی بر جنبه‌های مولد و دگرگون‌کننده نهادی حریم شهری و عوامل شکل‌دهنده آن‌ها باشد. این فرآیندها در زمان آزادی نهادی و زمانی که کاربری زمین و نهادها جابه‌جا می‌شوند رخ می‌دهد و طی آن بازیگران از هر قسمی بر سر فضا و استقرار نهادها، روابط قدرت و زیرساخت‌ها با یکدیگر مبارزه می‌کنند. پیشنهاد می‌شود که حریم شهری را صرفاً توسعه زمین در نظر نگیریم بلکه آن را بایستی فرآیندی نهادساز و بسترساز تلقی کنیم که طی آن ماتریس‌های انبوه نهادهای جدید اغلب با اثرات پایدار ایجاد می‌شوند. پوشش ساختارهای جدید نهادی در مکان‌های موجود در موقعیت‌های مختلف بسیار متغیر است و مجموعه محتملی از فرصت‌ها و توزیع نابرابر هزینه و منافع حریم شهری را فراهم می‌کند که عواقب طولانی‌مدتی برای توسعه شهرنشینی آینده در بردارد.

- فریدمن^۲ (۲۰۱۶) در مطالعه‌ای با عنوان "آینده تحقیقات حریم شهری" به ابعاد نظری و تجربی حریم شهری می‌پردازد. وی به جنبه‌های شهری شدن با تأکید ویژه بر مناطق حریم شهری در شهرهای بزرگ آسیا پرداخته و به چالش‌های حکمروایی در این مناطق به‌درستی پاسخ می‌دهد. یکی از چالش‌های حکمروایی که از این پدیده نشأت

---

1. Sorensen
2. Friedmann

می‌گیرد، "پیوند مناطق شهری" است و زمانی رخ می‌دهد که مناطق حریم شهری دو یا چند شهر مرکزی مجاور هم، ادغام شوند و شهر مهم مرکزی جدید یا از نظر فضایی سیستم یکپارچه شهری را تشکیل دهند. زمین تنها بخشی از سطح متنوع سیاره ما نیست بلکه مجموعه‌ای از نهادهای سیاسی، حقوقی و متعارفی است که ما گاهی اوقات تحت مفهوم کلی حکومت از آن یاد می‌کنیم. در حول این نهادهاست که تضاد و اختلاف بر سر زمین‌های حریم شهری اتفاق می‌افتد.

- آموآتنگ^۱ و همکاران (۲۰۱۳) در مقاله‌ای با عنوان "مدیریت توسعه فیزیکی مناطق حریم شهری کوماسی کشور غنا: مطالعه موردی: آباوکوا" به بررسی ماهیت و میزان توسعه فیزیکی مناطق حریم شهری پرداخته و عوامل مؤثر بر توسعه سریع مناطق حریم شهری را شناسایی کردند. علاوه بر این، در این تحقیق تأثیرات رشد فزاینده فیزیکی بر توسعه حریم شهری آباوکوا مورد بررسی قرار گرفت. برای مطالعه موردی این تحقیق، داده‌های اولیه و ثانویه از نهادهای دولتی غیرمتمرکز انجمن کلان‌شهر کوماسی و انجمن بخش آتویما نوابیگیا و ساکن شهری آباوکوما مورد استفاده قرار گرفتند. یافته‌ها نشان داد که رانش به سمت بیرون در تلاش فزاینده‌ای برای اهداف تجاری و مسکونی در مناطق حریم شهری آشکار و نمایان شده است. همچنین، نتایج حاکی از توسعه بی‌رویه فیزیکی در حاشیه شهر بود که به‌طور قابل‌توجهی ریخت شهری را تغییر داده بود. در پایان توصیه می‌شود که با تشکیل انجمن ساماندهی زمین می‌توان میزان تخصیص زمین و اجرای رویکردهای مدیریت رشد سکونت از ایجاد مناطق حریم شهری سرزنده و کاربردی اطمینان حاصل کرد.

- در مقاله‌ای با عنوان "نظارت بر حریم شهری در منطقه کلان‌شهری هوچی‌مین"، کونتگیس^۲ و همکاران (۲۰۱۴) با تلفیق اطلاعات سرشماری در سطح کمون ویتنام و با استفاده از مجموعه زمان تراکم داده‌های ماهواره لندست و چندین ابزار اندازه‌گیری

فضایی به سنجش کمیت حریم شهر و شهرنشینی کلان‌شهر هو چی مین طی سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۲ پرداختند. نتایج تحلیل‌ها حاکی از رشد سریع و بدون برنامه حریم شهری بود: بدین شکل که تقریباً یک سوم گسترش شهرهای جدید در مناطقی با بیش از ۴۰ کیلومتر فاصله با مرکز شهر بود و تقریباً ۵۰ درصد گسترش جمعیت در مناطق حریم شهری اتفاق می‌افتاد. این الگوی رشد احتمالاً به سیاست‌های مربوط به جذب سرمایه مستقیم مربوط می‌شود و انتظار می‌رود که این مناطق بتوانند سرمایه‌گذاری‌های مستقیم خارجی را جذب کنند زیرا بسیاری از شرکت‌ها و مؤسسات بزرگ تولیدی اکنون در مناطق حریم شهری واقع شده‌اند.

چارچوب نظری پژوهش

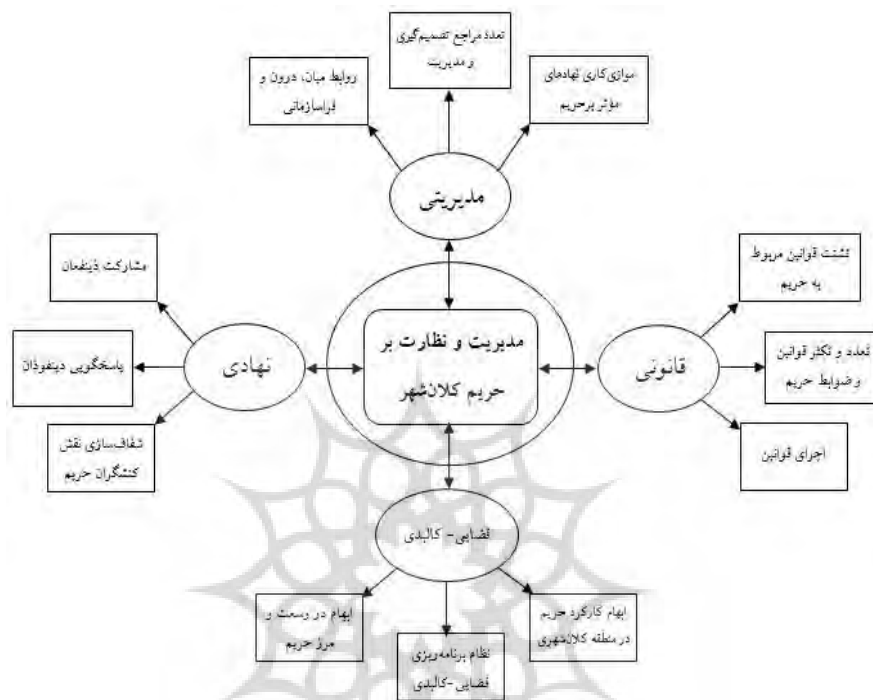
در بخش ملاحظات نظری پژوهش حاضر، به دیدگاه‌ها و رویکردهایی پرداخته شده است که هرکدام به نحوی معطوف به مدیریت حریم کلان‌شهرها بوده و در کنار هم به کارکرد حریم کلان‌شهر در قالب منطقه کلان‌شهری آن معنا می‌بخشند. بدین منظور، با استفاده از رویکرد حکمروایی شهری چارچوب مدیریت و نظارت بر حریم کلان‌شهر تهران بر اساس مؤلفه‌های حکمروایی شایسته پی‌ریزی شده است. از رویکردهای مدیریت رشد شهری و محدودسازی شهری استفاده شده است که برگرفته از دو دیدگاه کلان در این زمینه در جهان است. دیدگاه نخست، مدیریت رشد شهر را از طریق حدود رشد شهر (اعمال محدودیت گسترش حومه‌ای از طریق کمربند سبز) دنبال می‌نماید. کمربند سبز نیز به‌عنوان یک سیاست برای محدود کردن رشد شهری عمل می‌کند.

محدوده کمربند سبز در طرح‌های ساختاری تعیین می‌شود و هدف از ایجاد آن‌ها جلوگیری از گسترش و رشد شهری به زمین‌های بیرون شهر (حریم) و طبیعی نگاه‌داشتن دائمی زمین‌های مشمول (کمربند سبز) است. مفاهیمی چون حد خدمات

شهر، خط حدود شهر، عرصه سیاست‌گذاری شده توسعه، حلقه‌های شهری شده و عرصه‌های رشد طراحی شده، برآمده از این دیدگاه است. این پارادایم علاوه بر خاستگاه خود از مقبولیت نسبی در سایر کشورهای جهان و از جمله ایران برخوردار است. در نهایت نگرش مدیریت یکپارچه سعی در تلفیق و یکپارچه‌سازی نگرش‌های مختلف که در ارتباط با موضوع حریم هستند، دارد. در این تحقیق رویکرد مدیریت یکپارچه به دلیل نگرش چندبعدی مورد تأکید قرار گرفته است. در واقع چارچوب مفهومی، چشم‌انداز و رویکردی است که پدیده موردنظر از آن منظر، مورد ادراک و تعریف قرار می‌گیرد. اصلی که در این تحقیق بدان توجه شده است، اصل تفاهم بین ذهنی (Intersubjectivity) (اجماع و توافق صاحب‌نظران) حول مؤلفه‌های "مدیریت حریم" در حوزه مورد مطالعه بوده است.

بر مبنای نظریه‌ها و رویکردهای بررسی شده و نظر به سؤال‌ها و اهداف و در نهایت چارچوب نظری پژوهش، مدل مفهومی زیر مبنای نظری پژوهش قرار گرفته است. چهار بعد یا مؤلفه در این مدل شامل: مدیریتی، نهادی، قانونی- حقوقی و فضایی- کالبدی هستند که بعد کالبدی- فضایی نیز به دلیل ارتباط حریم کلان‌شهر با منطقه کلان‌شهری و ارتباط مؤثر با آن مطرح شده است. همچنین زیرمؤلفه‌های ابعاد اصلی با توجه به موارد یاد شده مدنظر قرار گرفته است. در واقع این مدل، علاوه بر نشان دادن ابعاد و آسیب‌ها، مدیریت و نظارت بر حریم کلان‌شهری را در یک رابطه سیستمی و پایدار نشان می‌دهد. نمودار ۱ مدل مفهومی این پژوهش را نشان می‌دهد.

نمودار ۱- مدل مفهومی پژوهش

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر ترکیبی می‌باشد. شیوه گردآوری داده‌ها به این صورت می‌باشد که از اطلاعات ثانویه شامل: اسناد، کتب، مقالات، طرح‌ها و برنامه‌های موجود استفاده شده است. از داده‌های نهادها و سازمان‌های دولتی و عمومی مانند: اداره کل حریم شهرداری تهران، استانداری تهران، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران و مرکز آمار ایران استفاده شده است. با توجه به ماهیت کار و ترکیبی بودن روش تحقیق، از ابزار مصاحبه نیمه ساخت یافته برای گردآوری داده‌های تکمیلی و اعتبارسنجی یافته‌ها، استفاده شده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌های گردآوری شده به مقایسه و هم‌سنجی تصاویر

هوایی، نقشه‌ها و تشخیص حدود گسترش و تغییرات محدوده مورد مطالعه پرداخته شده است. از نقشه‌ها و تصاویر در شناخت فرآیندها در روند تغییرات کالبدی-فضایی، اجتماعی و سایر مسائل از این قبیل، در محدوده مورد بررسی استفاده شد و با استفاده از آن‌ها، تحلیل‌های لازم صورت گرفته است.

همچنین از نرم‌افزار اکسل^۱ جهت تحلیل شکل‌ها و نمودارها استفاده شده، سپس به تحلیل محتوای اسناد گردآوری شده و مصاحبه با کارشناسان و صاحب‌نظران با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا^۲ پرداخته شده است. مکس کیودا یک نرم‌افزار تحلیل محتوای کیفی است که می‌تواند به تحلیل داده‌های مصاحبه گروه‌های متمرکز، تحلیل اسناد و مدارک، تحلیل گفت‌وگو و تحلیل داده‌های بصری مانند عکس و فیلم بپردازد. از نقاط قوت این نرم‌افزار این است که امکان تحلیل فراوانی کلمه‌ها یا تحلیل محتوای کیفی و نیز تلفیق داده‌های کمی و کیفی را دارد (فلیک^۳، ۱۳۸۷: ۳۹۱). بر این اساس در گام بعدی، مقوله‌ها به سؤال‌های پژوهش تقلیل داده شده و راهکارهای پیشنهادی متناسب استخراج شده است.

تحلیل محتوای مصاحبه‌ها و اسناد

در این بخش از تحقیق به بررسی یافته‌های حاصل از اسناد و مصاحبه با صاحب‌نظران و کارشناسان مرتبط با حریم پرداخته شده است. مصاحبه‌های انجام شده از نوع نیمه ساختاریافته است. بررسی یافته‌ها نشان داد که آسیب‌های حریم کلان‌شهر تهران دارای ابعاد مختلفی است و این آسیب‌ها که شامل قانونی، مدیریتی، نهادی و کالبدی-فضایی هستند از ابتدای تحقیق به‌درستی انتخاب شده‌اند و مجموعه این عوامل تمام وجوه توسعه را اعم از اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و سایر این ابعاد را تحت تأثیر قرار می‌دهد. جهت رسیدن به اهداف و سنجش اعتبار تحقیق این عوامل در چند دسته کلی

1. Excel
2. Maxqda
3. Flick

طبقه‌بندی شده‌اند. جهت سنجش تمام ابعاد و اشراف کامل به موضوع از دیدگاه‌های مختلف، مصاحبه‌شوندگان از صاحب‌نظران و کارشناسان در سه حوزه مختلف انتخاب شدند. به این صورت که از ۱۵ نفر مصاحبه به عمل آمد که ۵ نفر از استادان دانشگاه، ۵ نفر از مسئولان شهری و ۵ نفر از کارشناسان دارای تجربه و پژوهش در عرصه محدوده و حریم شهری، بودند. دلیل این‌که مصاحبه‌ها از این تعداد بیشتر نشد این بود که بنا بر تشخیص محقق با این تعداد به اشباع نظری رسیده و در مصاحبه‌ها غنای مباحث دیده شد. در ادامه به تحلیل مصاحبه‌های مکتوب شده و اسناد بررسی شده با استفاده نرم‌افزار تحلیل محتوای کیفی مکس کیودا پرداخته شده است. به این صورت که محورهای اصلی که از مصاحبه‌ها و اسناد استخراج شده به نقل قول‌های اصلی تقلیل یافته‌اند. در جدول شماره ۱ آسیب‌ها و چالش‌های قوانین و مقررات حریم و خارج شهرها بر مبنای نتایج تحلیل محتوای مصاحبه‌ها و اسناد بررسی شده استخراج و دسته‌بندی شده است.

جدول ۱- آسیب‌ها و چالش‌های قوانین و مقررات حریم و خارج شهرها

ردیف	آسیب‌ها و چالش‌ها
۱	فقدان قانون یکپارچه مدیریت حریم و تعدد قوانین
۲	مورد خطاب قرار گرفتن دستگاه‌های متعدد به‌عنوان متولی در قانون‌های مختلف
۳	تناقض و ابهامات فراوان در قانون
۴	عدم قطعیت در ماهیت قوانین به دلیل تعدد تبصره‌ها و انعطاف در قانون
۵	عدم تعریف جامع و مانع در برخی تعاریف قانونی
۶	نگرش بخشی به دستگاه‌ها در قانون
۷	کاهش نقش نظارتی دستگاه‌های متولی به دلیل عدم تعریف منابع درآمدی
۸	عدم حضور دستگاه‌های متولی شهری در برخی کمیسیون‌های مؤثر
۹	کاهش قدرت اجرایی قانون به دلیل وجود قوانین موازی یا متناقض
۱۰	عدم تناسب بین جرم و مجازات و کاهش بازدارندگی قانون
۱۱	عدم توجه به نقش مردم

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۷

جدول ۲- مقوله‌ها و زیرمقوله‌های به‌دست‌آمده از تحلیل محتوای مصاحبه‌ها و اسناد

مقوله	زیرمقوله
اصلاح قانونی - حقوقی	ایجاد انسجام و نظم حقوقی در قوانین
	کاهش حجم مقررات و قوانین
	ایجاد ضمانت‌هایی برای اجرایی قوانین
اصلاح مدیریتی	مدیریت منطقه‌ای و فرابخشی
	مدیریت یکپارچه
اصلاح نهادی	ایجاد روابط افقی و بین نهادی داوطلبانه
	ایجاد شورای هماهنگی و نظارتی
	مجمع عمومی ذی‌نفعان، کنشگران و ذی‌نفعان حریم
اصلاح کالبدی- فضایی	مشخص کردن ارتباط و جایگاه طرح‌ها و برنامه‌های حریم با طرح‌های فرادست
	شکل‌گیری نهاد برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری دائمی حریم

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۷

فراوانی و نسبت مقوله‌ها در مصاحبه‌ها و اسناد بررسی‌شده مرتبط با حریم برای هر گروه و نیز کل مجموعه مصاحبه‌ها در جدول ۳ که بر اساس خروجی از نرم‌افزار مکس کیودا است، قرار داده شده است. پژوهش‌های انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۳- فراوانی و نسبت مقوله‌ها در مصاحبه‌ها و اسناد بررسی شده مرتبط با حریم در

مکس کیودا

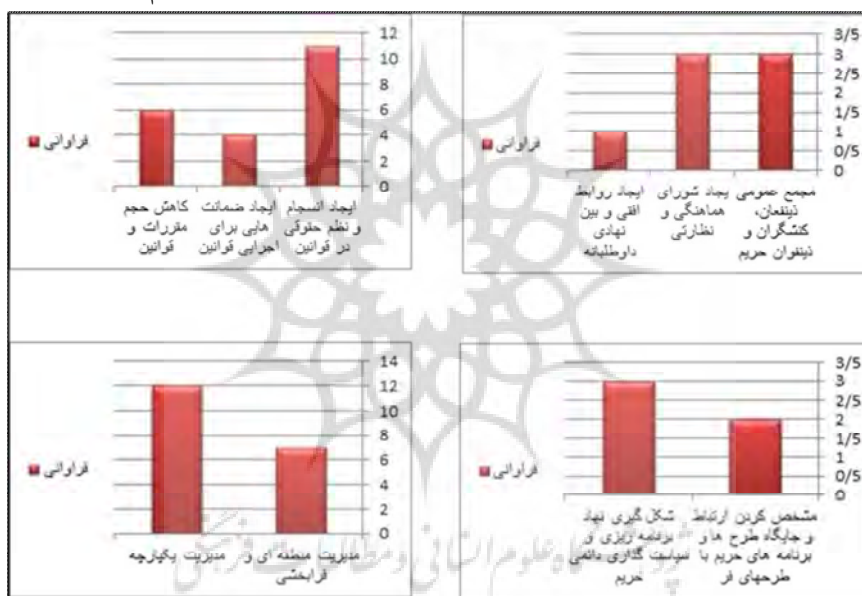
درصد	فراوانی در متن مصاحبه‌ها و اسناد	کدها (مقوله و زیرمقوله)
۲۱.۱۵	۱۱	قانونی ایجاد انسجام و نظم حقوقی در قوانین
۷.۶۹	۴	قانونی ایجاد ضمانت‌هایی برای اجرای قوانین
۱۱.۵۴	۶	قانونی کاهش حجم مقررات و قوانین
۴۰/۳۸	۲۱	جمع
۱۳.۴۶	۷	مدیریتی مدیریت منطقه‌ای و فرابخشی
۲۳.۰۸	۱۲	مدیریتی مدیریت یکپارچه
۳۶/۵۴	۱۹	جمع
۱.۹۲	۱	نهادی ایجاد روابط افقی و بین نهادی داوطلبانه
۵.۷۷	۳	نهادی ایجاد شورای هماهنگی و نظارتی
۵.۷۷	۳	نهادی امجمع عمومی ذی‌نفعان، کنشگران و ذی‌نفوذان حریم
۱۳/۴۶	۷	جمع
۳.۸۵	۲	کالبدی- فضایی مشخص کردن ارتباط و جایگاه طرح‌ها و برنامه‌های حریم با طرح‌های فرادستی
۵.۷۷	۳	کالبدی- فضایی شکل‌گیری نهاد برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری دائمی حریم
۹/۶۲	۵	جمع
۱۰۰	۵۲	جمع کل

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۷.

داده‌های جدول ۳ نشان می‌دهد که آسیب‌های قانونی در منابع بررسی شده بیشترین تکرار را داشته و رتبه نخست را به خود اختصاص داده‌اند. تعدد و تکرار قوانین موجب تضعیف مدیریت بر فضای پیرامونی کلان‌شهر تهران شده است. از این رو،

آسیب‌های مدیریتی و نهادی به ترتیب در رتبه‌های بعدی پس از آسیب‌های قانونی قرار گرفته‌اند. شدت اثرگذاری آسیب‌های قانونی و مدیریتی بر روی هم، سبب تضعیف ترتیبات نهادی و ازهم‌گسیختگی فضای کالبدی پیرامون کلان‌شهر تهران شده است و به تبع آن، منطقه کلان‌شهری تهران نیز تحت تأثیر آسیب‌های موجود در حریم کلان‌شهر تهران قرار گرفته است.

نمودار ۲- فراوانی مقوله‌ها در مصاحبه‌ها و اسناد مرتبط با حریم

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۷

یافته‌های پژوهش

استان تهران با وسعتی حدود ۱۴ هزار کیلومترمربع بین ۳۴ درجه و ۵۳ دقیقه تا ۳۶ درجه و ۷ دقیقه عرض شمالی و ۵۰ درجه و ۲۰ دقیقه تا ۵۳ درجه و ۹ دقیقه طول شرقی واقع شده است. این استان از شمال به استان مازندران، از جنوب شرقی به استان

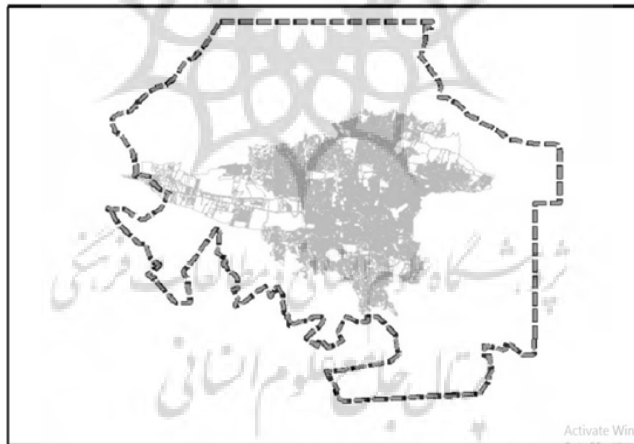
قم، از جنوب غربی به استان مرکزی، از غرب به استان البرز و از شرق به استان سمنان محدود است. استان تهران بین خط‌الرأس چین‌خوردگی البرز مرکزی و حاشیه غربی دشت کویر واقع شده و به‌این‌ترتیب آب‌وهوای استان عمدتاً متأثر از عامل ارتفاع می‌باشد. استان تهران، از نظر تقسیمات اداری، به چند شهرستان و هر شهرستان به چند دهستان تقسیم می‌شود. بر اساس آخرین تقسیمات کشوری، استان تهران دارای ۱۶ شهرستان، ۴۴ شهر، ۷۱ دهستان و ۱۰۲۶ آبادی می‌باشد. طبق سرشماری سال ۱۳۹۵ جمعیت منطقه کلان‌شهری تهران ۱۳۲۶۷۶۳۷ بوده است. حریم کلان‌شهر تهران در سال‌های اخیر با عدم کنترل، تداخل تصمیمات و اعمال سیاست‌های ناهماهنگ در مدیریت سرزمین، با لطمه‌های شدید، آماج تخریب‌های زیست‌محیطی، تغییر کاربری و انواع ساخت‌وساز با فروش بی‌ضابطه اراضی کشاورزی و گسترش بیش‌ازپیش اسکان‌های غیررسمی افراد کم‌درآمد شده است.

با استناد به قانون «تعاریف محدوده و حریم شهر، روستا و شهرک و نحوه تعیین آن‌ها» مصوب دی‌ماه ۱۳۸۴، حریم شهر، بخشی از اراضی بلافصل پیرامون، شامل اراضی مشمول حفاظت از هرگونه ساخت‌وساز بی‌رویه و خارج از ضابطه برای توسعه بلندمدت و برنامه‌ریزی شده شهر و همچنین اراضی، مستحذات یا نقاط روستایی دارای هر نوع وابستگی به شهر است که تنظیم رابطه کالبدی، اقتصادی و اجتماعی بین آن‌ها و شهر، ضروری است. نگاهی به نقشه موقعیت و جمعیت آبادی‌ها و شهرهای پیرامونی شهر تهران نشان می‌دهد که اکثریت قریب به‌اتفاق آن‌ها آبادی‌هایی با جمعیت بیش از پنج هزار نفر (نامزد بالقوه شهر شدن) و آبادی‌هایی با جمعیت دو تا پنج هزار نفر هستند که در دشت حاصلخیز جنوب و جنوب غرب تهران و غرب کرج واقع شده‌اند. علاوه بر کانون‌های عمده جمعیتی، عرصه اصلی استقرار فعالیت‌ها و ازجمله کلیه محورهای صنعتی نیز گستره همین دشت‌ها است.

این دشت‌ها در آینده نیز کماکان عرصه اصلی توسعه و استقرار جمعیت و فعالیت در مجموعه خواهند بود و نواحی کوهستانی و ارتفاعات که همچون دیواری سرتاسر

نیمه شمالی تهران را دربر گرفته‌اند (اطلس کلان‌شهر تهران، ۱۳۹۵). مساحت بلافصل حریم کلان‌شهر تهران که حریم طرح ساماندهی ۱۳۷۱ می‌باشد، بر اساس تغییرات صورت گرفته در سال ۱۳۸۳ حدود ۱۲۰۰ کیلومترمربع است. البته در طی زمان تاکنون بازهم تغییراتی جزئی داشته است، که در سال ۱۳۹۲ پس از تدقیق به حدود ۱۵۰۰ کیلومترمربع رسیده است. این حریم در سال ۱۳۸۶ در طرح جامع تهران مورد بررسی و تدقیق قرار گرفت و قرار شد که طرح راهبردی پایتخت با مساحت ۶۰۰۰ کیلومترمربع جانشین حریم موجود شود؛ چرا که حریم تهران یا همان پایتخت، حریم یک کلان‌شهر بنام تهران نیست بلکه حریم تمام شهرها و روستاهای کوچک و بزرگی است که در این محدوده ۶۰۰۰ کیلومترمربعی واقع شده‌اند. شکل ۱ وضع موجود حریم باقیمانده ۱۳۷۱ کلان‌شهر تهران را نشان داده است.

شکل ۱- حریم وضع موجود (۱۳۹۷) باقیمانده از حریم ساماندهی سال ۱۳۷۱ تهران

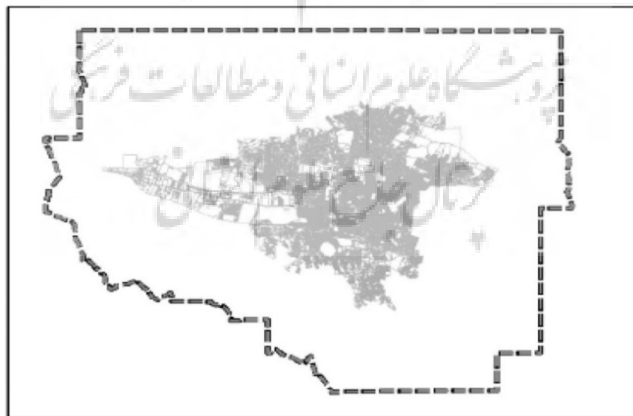

منبع: اداره کل حریم تهران، ۱۳۹۷.

پس از بررسی طرح‌های بالادستی از جهت تأثیر آن‌ها بر حریم کلان‌شهر تهران، به تغییرات حریم تهران از سال ۱۳۴۷ که تاکنون پرداخته شده است؛ بنا بر یافته‌های

به‌دست آمده بر اساس سیر تحول حریم کلان‌شهر در طرح‌های توسعه شهری، این حریم دائماً در حال کاهش است که به دلایل مختلف اعم از ابهام در قوانین و ایجاد شهرهای جدید و بدون برنامه در پیرامون آن می‌باشد. در طرح جامع تهران (۱۳۴۷) برای نخستین بار برای تهران حریم در نظر گرفته شده و تعیین می‌شود. این حریم با وسعت ۲۴۷۶ کیلومترمربعی از شامل فشم و لواسان از شمال شرق، از غرب به کرج و از جنوب به کهریزک محدود می‌شود. این حریم در سال ۱۳۴۹ اصلاح شده و مقداری از آن کاسته می‌شود و به ۲۱۳۵ کیلومترمربع می‌رسد. در طرح ساماندهی تهران (۱۳۷۱) حریم کلان‌شهر تهران ۲۱۴۵ کیلومترمربع است. این مقدار حریم (۲۱۴۵) در فاصله سال‌های ۷۱ تا ۸۳ به ۱۸۰۰ کیلومترمربع کاهش می‌یابد. در قالب طرح جامع تهران (۱۳۸۶) حریم پایتخت به وسعت ۵۹۱۸ کیلومترمربع یا همان ۶۰۰۰ کیلومترمربعی در نظر گرفته شده است. در فاصله سال‌های ۱۳۸۳ تاکنون حریم کلان‌شهر تهران به ۱۲۰۰ کیلومترمربع رسیده است که در صورت عدم اقدام عملی در قالب طرح یکپارچه حریم پایتخت، حریم فعلی (۱۲۰۰ کیلومترمربع) نیز نابود می‌شود. شکل ۲ اولین حریم تعیین برای شهر تهران را نشان می‌دهد.

شکل ۲- حریم مصوب در طرح جامع ۱۳۴۷ شهر تهران.

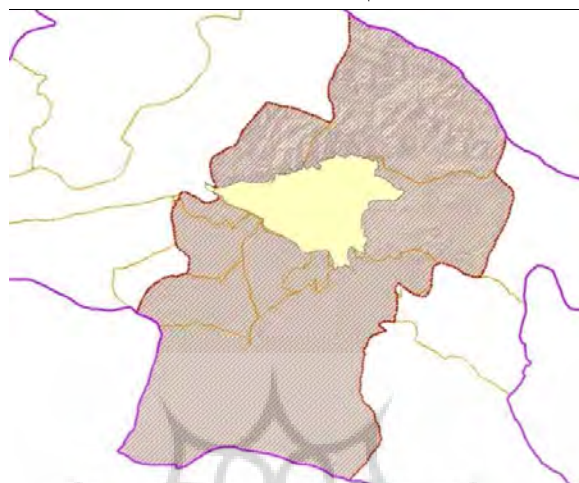

منبع: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، ۱۳۹۷.

حریم کلان‌شهر تهران از زمان تعیین اولین حریم؛ یعنی حریم طرح جامع ۱۳۴۷ و اصلاحی آن (۱۳۴۹) دچار تحولات کالبدی- فضایی و جمعیتی فراوانی شده است. هر چه به زمان حال نزدیک می‌شویم، شهرهای واقع در حریم بزرگ‌تر می‌شوند و با بی‌نظمی و درهم‌ریختگی فراوان در اطراف پایتخت گسترش می‌یابند. تا جایی که در دو دهه گذشته شاهد دست‌اندازی این شهرها به حریم و محدوده قانونی تهران بوده‌ایم. حریم کنونی چیزی نیست جز باقیمانده حریم سال ۱۳۴۹ که کاهش بسیار چشم‌گیری داشته است. تا جایی که در ادامه این روند در طرح جامع مصوب ۱۳۸۶ تهران، طرح راهبردی حریم برای جلوگیری از نابودی حریم و صیانت از پایتخت پیشنهاد شد. تداخل‌های فوق و انضمام قوانینی که همگی پشتیبان محدود کردن حریم کلان‌شهر تهران به محدوده شهرستان تهران است، وضعیت حریم این کلان‌شهر را در آستانه تصویب طرح جامع ۱۳۸۶ تهران و به تبع آن تصویب طرح راهبردی پایتخت، در شرایط بسیار بحرانی قرار داده بود که تا به حال باگذشت یک دهه از تصویب این طرح، کماکان حریم ۶۰۰۰ کیلومترمربعی پایتخت با ابهاماتی مواجه است. بر این اساس باید گفت که روند مداخلات در حریم کلان‌شهر تهران از سال ۱۳۴۷ تا به حال محسوس بوده است. این در حالی است که در سال ۱۳۸۳ حریم کلان‌شهر تهران به حداقل خود رسیده است. برای جلوگیری از روند مداخلات در حریم تهران، حریمی به وسعت ۶۰۰۰ کیلومترمربع برای تهران پیش‌بینی شده که در شکل ۳ نشان داده شده است. این حریم در صورت اجرایی شدن می‌تواند از روند دست‌اندازی شهرهای اطراف تهران به محدوده قانونی این شهر جلوگیری کند.

شکل ۳- حریم ۶۰۰۰ کیلومترمربعی پایتخت

منبع: طرح راهبردی حریم پایتخت، ۱۳۹۱.

بحث و نتیجه‌گیری

نظام مدیریتی شهرها و کلان‌شهرهای ایران از تعدد سازمان‌ها و کنشگران متعدد رنج می‌برد. حریم، فضایی است که به واسطه آن شهر به بیرون از محدوده گسترش می‌یابد. بنابراین، زمینه‌ساز چالش میان ذی‌نفعان مختلفی است که هرکدام سهمی از فضای پیرامونی شهر را برای خود می‌خواهند. بر اساس یافته‌ها باید گفت در حال حاضر کنشگران متفاوت و متعددی بر حریم وضع موجود (حریم بلافصل باقیمانده از طرح جامع ۱۳۴۹ تهران) که ۱۲۰۰ کیلومترمربع است، کنترل و نظارت دارند. البته حریم قانونی پایتخت ۶۰۰۰ کیلومترمربع بر اساس طرح جامع ۱۳۸۶ شهر تهران است که با توجه به تصویب طرح راهبردی مدیریت حریم پایتخت، هنوز هم مسائل و مشکلات فراوانی دارد که پیش‌تر به آن‌ها اشاره شد. بر اساس حریم ۶۰۰۰ کیلومتری مصوب ۱۳۸۶ طرح جامع تهران، شامل ۸ شهرستان و ۲۳ شهر، ۱۴ مرکز بخش و ۲۸ مرکز

دهستان حدود ۴ درصد وسعت و بیش از ۱۴ درصد از جمعیت کل کشور را در خود جای داده است.

این تعداد از مراکز و سازمان‌ها که به ۷۳ مورد می‌رسد، بیانگر این است که با یک مدیریت متفرق نمی‌توان این تعداد از کنشگران را ساماندهی و یکپارچه کرد. بدین معنی که حریم تهران در حال حاضر شهرستان تهران و به‌طور کامل یا بخش‌هایی از هفت شهرستان از ۱۶ شهرستان واقع در منطقه کلان‌شهری تهران را در برمی‌گیرد. نکته مهم این‌که حتی بخشی از محدوده قانونی شهر تهران در شمال و جنوب با شهرستان‌های شمیرانات و ری تداخل دارد. دو بحث وجود دارد که یکی حریم مستقیم و مرتبط در شهرستان تهران است و دیگری حریم فراتر از شهرستان تهران و غیرمستقیم که باید سایر شهرستان‌ها و ادارات استانی در مدیریت آن نقش داشته باشند. اداره کل حریم، فرمانداری و ادارات شهرستان تهران می‌توانند به حریم مستقیم جواب دهند و آن را اداره کنند اما در حریم غیرمستقیم ادارات استانی و سایر شهرستان‌ها باید حضور داشته باشند چون شهرستان تهران به‌تنهایی نمی‌تواند به این وسعت حریم پاسخ‌گو باشد.

در تحلیل آسیب‌های قانونی موجود، به لحاظ مدیریتی - نظارتی نمی‌توان وجود قوانین متعدد را ایده‌آل و برای رسیدن به نتیجه، مطلوب دانست. گاهی تعدد قوانین، خود عامل از بین رفتن انسجام است که شفافیت و پاسخگویی را در عمل خدشه‌دار می‌کند. قوانین متعددی که به‌موجب آن، دستگاه‌های بسیاری مخاطب قرار می‌گیرند و مکانیزمی برای هماهنگی مابین آن‌ها ارائه نمی‌شود نه تنها عامل ایجاد نظم و قانون‌مندی نمی‌شوند بلکه خود قانون می‌تواند ایجاد سردرگمی کند. یافته‌های این بخش از پژوهش با تحقیق رهنما و همکاران (۱۳۹۴) همپوشانی دارد که قانون «تعاریف محدوده و حریم شهر، روستا و شهرک و نحوه تعیین آن‌ها» مهم‌ترین قانون در زمینه تعیین محدوده‌های شهری بوده است و دارای ابهام و شبهاتی است. همچنین به‌طور کلی قوانین متعدد در زمینه حریم و محدوده‌های شهری تاکنون برای جلوگیری از توسعه

پراکنده شهرها در ایران کارآیی لازم را نداشته و منجر به توسعه‌های بی‌رویه و حاشیه‌نشینی بخصوص در اطراف کلان‌شهرها گردیده است.

در تحلیل آسیب‌های مدیریتی مواردی همچون: تعدد سازمان‌های تصمیم‌گیری مؤثر بر حریم، فقدان مدیریت یکپارچه بین دستگاه‌ها و عدم هماهنگی بین بخش‌های سیاست‌گذار، مجری و نظارت بر حریم، بخشی‌نگری دستگاه‌ها و نهادها، وجود روابط موازی بین دستگاه‌ها، فقدان روابط مؤثر از پایین به بالا و عدم تقسیم‌کار در سطوح محلی که اساسی‌ترین مسائل و آسیب‌های موجود مدیریت حریم نه فقط در تهران بلکه برای همه کلان‌شهرها است. سه نهاد بسیار مؤثر بر حریم مدیریت دارند که بهره‌برداران اصلی از تفرق مدیریتی و تعارضات قانونی می‌باشند. یک مورد وزارت کشور است که در چارچوب بخشداری‌ها و فرمانداری‌ها اعمال قدرت می‌کند و دو مورد دیگر وزارت جهاد کشاورزی و شهرداری‌ها هستند. وزارت جهاد کشاورزی (قانون حفظ کاربری اراضی زراعی و باغ‌ها (و اصلاحیه سال ۱۳۸۵) مصوب ۱۳۷۴/۰۳/۳۱) بر تمام اراضی زراعی خارج از محدوده شهرها حق دخل و تصرف دارد.

شهرداری‌ها حق نظارت و صدور جواز در حریم را دارند، بخشداری‌ها نیز در چارچوب نظارت بر امور دهیاری‌ها و تمامی محدوده‌هایی که خارج از تعاریف مدیریتی وجود دارد کنترل و نظارت دارند. این سه نهاد بخش اعظم حریم را مدیریت می‌کنند و آسیب جدی از ناحیه عدم توافق این سه نهاد بر سر مدیریت حریم حاصل می‌شود. یافته‌های این بخش از پژوهش با تحقیق شیخی و همکاران (۱۳۹۲) همپوشانی دارد که تمرکز قدرت در مدیریت اراضی حریم شهر همچنان در دست شهرداری، جهاد کشاورزی و اداره مسکن و شهرسازی بوده و مشارکت شهروندان و مالکین در مداخله بسیار ناچیز و اندک است و همچنین نهادهای تولیدکننده دانش چه در شبکه مراجعه و چه در شبکه حکمرانی، جایگاه چندان مهمی در مداخله ندارند.

در تحلیل آسیب‌های نهادی باید گفت که عدم ایجاد ترتیبات نهادی منسجم و متناسب با ساختارها در حریم کلان‌شهر تهران موجب تفرق و عدم مشارکت‌پذیری ذی‌نفعان و ذی‌نفعان شده است. در این ساختار هزینه‌ها و سرمایه‌ها، مجدداً صرف اموری خواهد شد که در دستگاه دیگری به آن پرداخته شده است که علاوه بر اتلاف زمان و سرمایه، این جریان منجر به غیرشفاف بودن وضعیت، عدم پاسخگویی دستگاه‌ها، قانون‌گریزی و متناقض عمل نمودن دستگاه‌ها در عرض یکدیگر می‌شود. در این شرایط هر دستگاهی بدون توجه به عملکرد و طرح‌ها و برنامه‌های سایر دستگاه‌های دخیل، رأساً اقدام می‌کند. نتیجه چنین روندی شکل‌گیری مدیریتی متفرق و ازهم‌گسیخته است که موازی و متناقض عمل می‌کند. همه این موارد از آسیب‌های ناشی از فقدان ترتیبات نهادی منسجم است. این بخش از مطالعه حاضر با نتایج مطالعه بنا و همکاران (۱۳۹۷) همسو بوده است. به این صورت که، با بررسی ظرفیت‌های تأثیرگذار در صیانت و توسعه پایدار حریم منطقه ۱۹ بر اساس چهار مؤلفه ظرفیت توانایی نهادها، ظرفیت یکپارچه بودن نهادها، ظرفیت دانش نهادها و ترتیبات قانونی، یافته‌ها نشان داد که هیچ‌کدام از ظرفیت‌های مؤلفه‌های اشاره شده در سطح مطلوب و بالایی قرار ندارند.

راهکارها و پیشنهادهایی برای حریم کلان‌شهر تهران قانونی - حقوقی

- کاهش تعدد قوانین و انسجام بخشی ضوابط مقررات و همچنین توجه به هم‌پوشانی‌های قوانین، ضوابط و مقررات در اجرا که مورد اختلاف سازمان‌هایی همچون شهرداری، وزارت جهاد کشاورزی و سایر نهادها درگیر در مدیریت و سیاست‌گذاری حریم است.

- ضرورت شفاف‌سازی و تدقیق قوانین مربوط به حریم و مشخص کردن نهاد اصلی تعیین حریم و رفع نابسامانی و هرج و مرج در این عرصه از طریق تعریف و تدوین مجدد یا اصلاحیه‌های لازم بر مبنای طرح‌های مطالعاتی و با توجه به تغییر و تحولات سالیان اخیر.

مدیریتی

- تدارک مدیریت منطقه‌ای و فرابخشی برای کنترل و نظارت بر حریم شهرهای در مقیاس منطقه‌ای، حریم شهرهای بزرگ به‌گونه‌ای تعیین گردد که با حریم شهرهای مجاور تداخل نداشته و در حداکثر رشد خود در طول زمان، بر حوزه شهری منطبق بوده و نیاز به اصلاح و تجدیدنظر نداشته باشد. ساختار مدیریتی دولایه باید در دو سطح زیرمنطقه (شهرستان تهران) و فرا منطقه (سایر شهرستان‌ها و ادارات استانی) تعریف و عملیاتی شود.

- مدیریت یکپارچه برای حریم شهرهای بزرگ و شهرهای کوچک همجوار: به این صورت که تمام ذی‌نفعان کلیدی، یعنی همان ساکنان شهرها، شهرک‌ها و روستاهای واقع در حریم با توجه به توانایی خود حق اظهارنظر و مشارکت در امر برنامه‌ریزی و مدیریت این پهنه را داشته باشند و از توانایی تمام ارگان‌ها، شهرداری‌ها، فرمانداری‌ها و ادارات ذی‌ربط برای نظارت بر برنامه‌های مصوب در خصوص حریم استفاده شود. این راهکار پیشنهادی پژوهش با مطالعه فریدمن (۲۰۱۶) که در آن به بررسی حریم شهرهای بزرگ آسیا و چالش‌های حکمروایی موجود در این مناطق پرداخته، همسو است. در نتیجه یکی از چالش‌های حکمروایی که از این پدیده نشأت می‌گیرد، پیوند مناطق شهری است و زمانی رخ می‌دهد که مناطق حریم شهری دو یا چند شهر مرکزی مجاور هم، ادغام شوند و شهر مهم مرکزی جدید یا از نظر فضایی، سیستم یکپارچه شهری را تشکیل دهند.

نهادی

- ایجاد ساختار و ترتیبات نهادی منسجم بین تمام کنشگران حریم جهت تشریک‌مساعی بیشتر یکی از مواردی است که به برنامه‌ها و طرح‌های آتی این پهنه کمک می‌کند.

- ایجاد شرایط تصمیم‌سازی مناسب برای برنامه‌ریزان از طریق ایجاد مجمع عمومی ذی‌نفعان در اداره کل حریم تهران متشکل از مردم و مسئولان حریم برای مشارکت مردم و پاسخگویی مسئولان.

کالبدی - فضایی

- ایجاد ارتباط و مشخص نمودن جایگاه طرح‌ها و برنامه‌های حریم با طرح‌های فرادست و فرودست با توجه به آنکه در صورت اجرا و عدم تطبیق طرح‌های مجموعه شهری (فرادست) و طرح‌های موضعی و موضوعی (فرودست) با نقشه و اندازه حریم، توسعه آتی شهر و حریم آن با چالش‌های جدی مواجه شده و عملاً تناقض‌های موجود را بیشتر خواهد کرد.

- شفاف‌سازی در رابطه مدیریت حریم پایتخت و منطقه کلان‌شهری تهران.

منابع

- برک‌پور، ناصر، اسدی، ایرج و بصیرت، میثم. (۱۳۹۱)، گونه‌شناسی حریم و تجربیات جهانی برنامه‌ریزی و مدیریت آن، *نشریه پژوهشی-آموزشی شهرنگار*، تهران: سال دوازدهم، شماره ۵۶ و ۵۷.
- بنا، مرتضی، سرور، رحیم و قربانی‌نژاد، ریواز. (۱۳۹۷)، ظرفیت‌سنجی نهادی صیانت و توسعه پایدار حریم منطقه ۱۹ شهر تهران، *فصلنامه جغرافیایی سرزمین*، سال پانزدهم، شماره ۶۰.
- توفیق، فیروز. (۱۳۹۱)، در حاشیه طرح راهبردی حریم پایتخت. (تهران)، *نشریه پژوهشی-آموزشی شهرنگار*، سال دوازدهم، شماره ۵۶ و ۵۷.
- داداش‌پور، هاشم، جوادی، محمد و رفیعیان، مجتبی. (۱۳۹۳)، بررسی نحوه ایجاد کمربند سبز و تأثیر آن در هدایت و کنترل رشد شهری حریم تهران، *معماری و شهرسازی آرمان‌شهر*، شماره ۱۳.
- رهنما، محمدرحیم، خاک‌پور، براتعلی و عباس‌زاده، غلامرضا. (۱۳۹۴)، بررسی تأثیر قانون تعاریف محدوده و حریم بر ساختار کالبدی-فضایی آینده شهرها نمونه موردی: شهر مشهد، *فصلنامه مدیریت شهری*، دوره ۱۴، شماره ۴۰.
- سرور، رحیم. (۱۳۹۲)، آینده‌نگری روند تحولات و راهبردهای مدیریت رشد سکونت‌گاه‌های غیررسمی در حریم پایتخت، *پژوهش‌نامه جغرافیای انتظامی*، شماره سوم.
- شیخی، محمد، شهسواریان، مهسا و فضلی شمس‌آبادی، آرش. (۱۳۹۲)، رویکرد شبکه‌ای به حکمروایی اراضی پیرامون کلان‌شهرها؛ نمونه موردی: منطقه شهری کرج، *فصلنامه مدیریت شهری*، شماره ۳۲.
- زیاری، کرامت‌اله. (۱۳۹۱)، بررسی تحولات جمعیت و فعالیت در گستره حریم کلان‌شهرهای ایران و الزامات مدیریتی آن؛ مطالعه موردی: کلان‌شهر تهران، *اولین همایش ملی مدیریت شهری در اقیانوس ۱۴۰۴*، تهران: مرکز مطالعات تکنولوژی دانشگاه شریف.
- فلیک، اووه. (۱۳۸۷)، *درآمدی بر تحقیق کیفی*، ترجمه: هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
- کاظمیان، غلامرضا. (۱۳۹۱)، در حاشیه طرح راهبردی حریم پایتخت (تهران)، *نشریه پژوهشی-آموزشی شهرنگار*، سال دوازدهم، شماره ۵۶ و ۵۷.
- مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، مهندسین مشاور طرح و کاوش. (۱۳۹۱)، *برنامه راهبردی مدیریت و برنامه‌ریزی حریم پایتخت*، تهران: نشر مدیریت فناوری اطلاعات و مرکز اسناد.

آسیب‌شناسی مدیریت یکپارچه حریم کلان شهر ... ۳۳

- میلادی، مهدی و فرهادی، لاله. (۱۳۹۳). رویکردهای کنترل رشد افقی شهرها، نمونه موردی: تهران، نشر مدیریت فناوری اطلاعات و مرکز اسناد، تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.

- نوری، نعمت‌الله و دریاباری، سید جمال‌الدین. (۱۳۹۷). بررسی مسائل مدیریتی حریم کلان‌شهر تهران در ارتباط با روند فعلی و آتی تحولات کالبدی و جمعیتی، فصلنامه علمی- پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال دهم شماره دوم.

- Amoateng, P., Cobbinah, B. P., & Owusu- Adade, K. (2013). Managing Physical Development In Peri-urban Areas of Kumasi, Ghana: A Case of Abuakwa. *Journal of Urban and Environmental Engineering*. p.96-109. doi: 10.4090/juee.2013.v7n1.096109.
- Friedmann, John. (2016). The future of periurban research. *Cities*, 53, 163–165.
- Jotikapukkana, S., Berg, A. & Pattanavibool, A. (2010). Wildlife and human use of buffer-zone areas. *Wildlife Research*, 37(6),466-474.
- Kontgis, C., Schneider, A., Fox, J., Saksena, S., Spencer, H. J., & Castrence M. (2014). Monitoring peri-urbanization in the greater Ho Chi Minh City metropolitan area. *Applied Geography*, 53, 377-388.
- Sorensen, A. (2016). Periurbanization as the institutionalization of place: The case of Japan. *Cities*, 53, 134- 140.